

॥ श्रीः ॥

श्रीहृदयनारायणदेवविरचितग्रंथी ।

१ हृदयकौतुकम् ।

२ हृदयप्रकाशः ।

प्रकाशकः

भालचन्द्र सीताराम गुकाथनकर एग. ए. पल. एल. ची.

शक १८४० ८७५३ सन १९१८

(सर्वांगिकार स्वाधीन डेविले आहेत.)

॥ श्रीः ॥

हृदयनारायणदेवविरचितम्

हृदयकौतुकम् ।

—○—○—○—○—

एतत्पुस्तकम्

पुण्यपत्तनस्यपरं दितदस्त्रेयकेशबजोशत्यभिधेन

यथामति संशोधितम् ।

तत्र

भालचन्द्रशर्मणा

आर्यभूषणास्यमुद्रालये मुद्राहस्तरं कथित्वा

प्राकाशयं नीतम् ।

शकः १८४० ~७६७८ सद् १९१८

(सर्वेऽधिकाराः स्वापत्तीह्नाः)

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे यज्ञनमपेक्षितं तत्सकलमपि
श्रीमन्महीशूरयुवराजमहाशयैः ‘सर के. नरसिंह—
राज वडियार जी. सी. आय. ई.’
इति लक्षणांकितैः परमो—
दारचरित्वरदायि । ..

Printed at the Arya-Bhushan Press, Poona,
by Anant Vinayak Patwardhan,

AND

Published by Bhalchandra Sitaram Sukthankar, M. A. L. I. B.
at 2 Malabar Hill, Bombay.

प्रस्तावना.

—००—

“ हिंदुस्थानी संगीत पद्धति ” ग्रंथ लिहिणारानें आपल्या रागांचें विवेचन करतांना ठिकठिकाणीं प्राचीन संगीतशास्त्रग्रंथांतील उतारे घेऊन प्रलेक रागासंबंधीं जुने ग्रंथकार कायकाय म्हणतात, हें सांग-पण्याचा स्तुत्य प्रथत्न केला आहे, हें त्या ग्रंथाच्या वाचकांस विदितच आहे. प्राचीन मर्ते सांगून मग सांप्रत त्या रागांचे स्वरूप कसें आहे हें तो उदाहरणांसह सांगत गेला आहे. त्या त्याच्या आधार-ग्रंथांच्या नकला प्रयासानें मिळवून ते ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें काम हळी सुरु आहे. प्रस्तुतचे हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ त्याच प्राचीन ग्रंथमालिकेतले आहेत; संगीतरत्नाकर, संगीतदर्पण, स्वरमेलकलानिधि, रागमाला, सद्रागचंद्रोदय, अष्टोत्तरशततालनिरूपण, रागलक्षण, चत्वारिंशत् शततरागलक्षण, सारामृत वैरे ढापले गेलेच आहेत.

हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ “गढादेशाधिप हृदयनारायणदेव” यांनी लिहिले असें ग्रंथांच्या शेवटीं म्हटलें आहे. पुराणवस्तु-शोधकांच्या मदतानिं असें समजतें की “गढादेश” हा प्रांत जवल-पुराभोवतींचा असावा. जबलपुराजवळ गढा नांगांचे फार प्राचीन एक लहानसें गांव अजूनही आहे. हृदयनारायणदेव १७२४ (इ. स. १६६७) च्या सुमारास झाला असावा, असें पुराण-वस्तुशोधकांकडून आम्हांस समजतें.

हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ लहान आहेत, परंतु आपल्या उत्तरेच्या संगीताला इतिहासटीनें फारच महत्वाचे आहेत. या ग्रंथांच्या हस्तलिखित नकला विकानेरच्या लायब्ररीत आहेत. त्या नकला आम्हांस डॉ. विष्णु सीताराम सुकथनकर M. A.

Ph. D. यांच्या मार्फत पाहण्याचा सुयोग आला म्हणून आम्ही त्या गृहस्थांचे कार आभारी आहो.

या दोन लहानशा ग्रंथांत कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. त्या अशा; हे ग्रंथ आपल्या उत्तरसंगीतपद्धतीच्या आधार-ग्रंथांपैकीं असल्यामुळे त्यांचा शुद्धस्वरमेल आपल्या अर्वाचीन “काफी” रागाचा आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथकारानें उत्तरेकडे प्रचलित असलेल्या तीव्र कोमल वैगेरे संज्ञांचा उपयोग आपले मेल व राग सांगतांना केला आहे. राग तर बहुतेक सारे आपण गातों तेच आहेत. अलवत, आतां ग्रंथांना दोनशें वर्षे होऊन गेल्यामुळे रागनियम कांहीं प्रमाणानें बदलण्याचा संभव होताच तथापि अनेक रागांचे मेल आपल्या आजच्या त्यांच्या स्वरूपांना बरेच जवळ आहेत.

आमचे मत आहे की, ग्रंथकारानें हृदयकौतुक हा ग्रंथ प्रथम लिहिला असावा. व त्यावेळीं त्यानें पंडितलोचनाचा “रागतरंगिणी” ग्रंथ पाहिला असावा. स्वराध्याय ग्रंथकारानें बहुतेक सारा त्यांतलाच घेतलेला दिसतो.

रागतरंगिणीचे मेल कोठे कोठे वाचकांस संशयांत पाढण्याजोगे होते तेहि ग्रंथकारानें आपल्या भाषेने आधिक स्पष्ट केले. हृदयनारायण-देवानें तीव्रतम ग, नि, दाखल करण्याकरितां हृदयरमा हा एक थाट नवा दाखल केला. दक्षिणेऽ कांहीं ग्रंथकार तीव्रतम स्थानाचे स्वर आपल्या रागवर्णनांत सांगत असत व ते स्वर आपल्या उत्तरेकडे हि योग्य घाटल्यास घेता यावे, म्हणून त्यानें तसें केले असेल. ग्रंथकाराच्या मनांत दक्षिणेच्या विद्वान् लेखकांविषयीं आदर होता असें दिसतें, व तसेंचं सान्या देशांत जर स्वरध्वनि सारखेच होते, तर भिन्नपरिभाषांनी उत्पन्न होणारे मैरेसमज उगीच समाजांत कां राहूंया, असेंहि त्याला घाटलें असावें असें दिसतें.

हृदयकौतुक ग्रंथ लिहिल्यावर काळानें ग्रंथकारानें संगीत-पारिजात पाहिला असावा. त्या ग्रंथांत स्वरस्थानांचा तरेच्या लांबीने केलेला तो खुलासा पाहून त्याच्या मनांत एकदम नवा प्रकाश उत्पन्न होऊन आपणही तो प्रकार स्वीकारण्याचें त्याचें मनांत आले असावें. “हृदयप्रकाश” हा ग्रंथ लिहिण्याची स्फुर्ती त्यास पारिजातानें झाली असावी, असें आमचें अनुमान आहे. परंतु तेथें एक गोष्ट हृदयनारायणदेवानें पारिजातककाराहून अधिक चांगली केली. दक्षिणे-कडील अंतरंगांधार व काकलीनिषाद् यांची योग्यस्थानें ओळखून त्यांच्याशीं समांतर उत्तरेचे ध्वनि म्हणजे जे तीवितर ग, नि, त्यांची योजना त्यानें आल्या हृदयप्रकाशांत निर्भयपणे केली. असें केल्यानें त्यानें उत्तरेच्या लेखकांना दक्षिणेच्या ग्रंथांची परिभाषा समजत नसे, असें म्हणणाऱ्यांचा आक्षेप दूर केला. किंवहुना दक्षिणेच्या ग्रंथकारांविषयीं मोठा आदरच उत्तरेकडे असे, असें प्रतिपादन करण्यास सबळ पुरावा हजर केला. तशा पुराव्याची वस्तुतः फारशी त्यावेळीं जरूरही नसेल, कारण पुंडरिक, भावभट्ठ, अहोवल हे सारे प्रथम दक्षिणे-कडूनच आलेले पंडित नव्हते का? परंतु तसा पुरावा आजमितीस स्पष्ट असलेला वरा असें आम्हांला वाटते.

हृदयप्रकाशाची ती सुव्वोध व मार्मिक रचना पाहून कोणाही विद्वानास ग्रंथकारासंबंधी मोठा अभिमान वाढेल यांत संशय नाही. सोळा सतरा व आठरा या शतकांतल्या लेखकांनी प्राचीन ग्राममूर्द्धना जातीची व कन्या-पांचांची रिकामी भानगड सोडून देऊन अतिसुव्वोध व सरळ “मेल व मैलजन्य” पद्धति स्वीकारण्याचें पसंत केलें, ही आपल्या संगीतइतिहासांत एक अमोलिक गोष्ट आहे, असें म्हणणे चुकीचे होणार नाही. गेल्या तीनशें वर्षांत झालेल्या संगीताच्या उलटापालटीला याहून सोपी दुसरी पद्धतिच झाली नसती. सारें गायन-वादन एका पद्भूजग्रामांत आल्यानें व गाय-

कांना वार्ये वाजविणारांचे सोयीकडे पाहून वागण्याची फारशी जरुर न राहिल्याने “थाट व तज्जन्य राग” ही पद्धति समाजास सुसमंजस व फार सोयीची ठीकच झाली. दक्षिणेकडे व्यंकटमखानीं तर ७२ मेलांची ती रचना करून कितीतरी मिथ्ररगांना वर्गीकृत करण्याची सोय करून ठेविली.

एकंदरीत हे दोन ग्रंथ म्हणजे उत्तर पद्धतीच्या आधार-प्रथांपैकी आहेत यांत संशय नाहीं, वयांच्या प्रकाशनाने ग्रायनविद्येचा अभ्यास करणारास बराच फायदा होईल अशी आमची उमेद आहे.

पुणे,
सां२२१८

} पंडित दत्ताव्रेय केशव जोशी.

॥ श्रीः ॥

हृदयकौतुकम् ।

~~~~~○○○~~~~~

श्रीवाग्देवताचरणारविंदाभ्यां नमः ।

देवदेवं महादेवं प्रणम्य भरतं तथा ।
संगीतकौतुकं राजा हृदयेशेन कथ्यते ॥ १ ॥
गढादेशनरेशेन हृदयेशेन धीमता ।
संगीतसारमारुष्य कथ्यते रागसंस्थितिः ॥ २ ॥
सोमकन्याजनुर्मूलगढादेशाधिपेन च ।
क्रियते हृदयेशेन मयासौ स्वरसंग्रहः ॥ ३ ॥
वीणार्या सर्वरागाणां स्वराणां संस्थितिस्तु या ।
तस्या वादनमात्रेण रागव्यक्तिः प्रजायते ॥ ४ ॥
तास्तु संस्थितयः प्राच्यो रागाणां द्वादश सूताः ।
याभी रागाः प्रगीयन्ते प्राचीना रागपारगीः ॥ ५ ॥
रागिणी हृदयेशेन या हृदयरमेरिता ।
उक्ता तदनुरोधेन स्थितिस्तासु त्रयोदशी ॥ ६ ॥

स्वस्वशेषश्रुतिं त्यक्त्वा यदा क्रुषभैवतौ ।
गीयेते गुणिभिः सर्वैस्तदा तौ कोमलौ पतौ ॥ ७ ॥
गृह्णाति मध्यमस्यापि गाधारः प्रथमां श्रुतिम् ।
यदा तदा जन्मेष तीव्र इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥
द्वितीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतरः सूतः ।
तृतीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतमः सूतः ॥ ९ ॥

चतुर्थ्यामपि चेदेवमतितीव्रतमः स्मृतः ।
 अतितीव्रतमो गस्तु सारंगे परिगीयते ॥ १० ॥
 पद्मजस्य च निषादश्वेद् गृह्णाति प्रथमां श्रुतिम् ।
 तदा संगीतिभिः सोऽपि तीव्र इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
 द्वितीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतरः स्मृतः ।
 तृतीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतमः स्मृतः ॥ १२ ॥
 पद्मजस्य द्वे श्रुती गृह्णन् निषादः काकली स्मृतः ।
 तीव्रतरे निषादे च गेया सैव विचक्षणैः ॥ १३ ॥
 या हृदयरमा प्रोक्ता हृदयेशेन धीमता ।
 तिस्रस्तिस्तः श्रुतीर्निर्मो गृह्णाति सप्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥
 मृदुसा मृदुपा चाख्या निमयोर्जायते सदा ।
 सप्तयो रिवयोर्श्वेव तथैव गनिषादयोः ॥ १५ ॥
 संवादः कथितो विज्ञैर्मसयोः स्वरयोर्मिथः ।

हृदि मंद्रो गले मध्यो मूर्ध्नि तार इति क्रमात् ॥ १६ ॥
 द्विगुणः पूर्वपूर्वस्मात् स्वरः स्यादुत्तरोत्तरः ।

इति संशाप्रकरणम् ।

अथ स्वरेषु श्रुतिविभागप्रकरणम् ।

द्वाविंशतिस्तु श्रुतयः स्वराणां भागशः स्मृताः ॥ १७ ॥
 तद्यथा श्रूयतां तावत् संगीतांशुविधिपारगैः ।
 तीव्रा कुमुद्वती मंदा छंदोवत्यस्तु पद्मजगाः ॥ १८ ॥
 दयावती रंजनी च रतिका रिपभे स्थिताः ।
 रौद्री क्रोधा च गांधारे वज्रिकाऽथ प्रसारिणी ॥ १९ ॥
 प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ।
 क्षिती रक्ता च संदीपिन्यालापिन्यपि पञ्चमे ॥ २० ॥

मदंती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ।
उग्रा च क्षोभिणी च द्वे निपादे वसतः श्रुती ॥ २१ ॥
इति स्वरक्षुतिविभागप्रकरणम् ।

शुद्धाः सप्तस्वरा रम्या वादनीयाः प्रयत्नतः ।
तेन वादनप्रावेण भैरवी जायते शुभा ॥ २२ ॥
अन्ये तु भैरवीरागे धैवतं कोमलं विदुः ।
तदशुद्धं यतस्ताहङ् नायं रागोऽनुरंजकः ॥ २३ ॥
इति भैरवीसंस्थानम् ।

शुद्धाः सप्तस्वराः कार्या रिधौ तेषु च कोमलौ ।
टोडी सुरागिणी ज्ञेया ततो गायकनायकैः ॥ २४ ॥
इति टोडीसंस्थानम् ।

एवं सति च गांधारो द्वे श्रुती मध्यमस्य चेत् ।
गृह्णाति काकली निः स्यात् तदा गौरी प्रवर्तते ॥ २५ ॥
इति गौरीसंस्थानम् ।

शुद्धाः सप्तस्वरास्तेषु गांधारो मध्यमस्य चेत् ॥ २६ ॥
गृह्णाति द्वे श्रुती गीता कर्णाटी जायते तदा ।
इति कर्णाटसंस्थानम् ।

एवं सति निपादश्चेत् काकली भवति सफुटम् ॥ २७ ॥
वीणायां व्यक्तिमाधत्ते केदारी रागिणी तदा ।
इति केदारसंस्थानम् ।

एवं सति च संस्थाने मध्यमः पञ्चमस्य चेत् ॥ २८ ॥
गृह्णाति द्वे श्रुती राग ईमनो जायते तदा ।
इति ईमनसंस्थानम् ।

एवं सति च गांधारः शुद्धमध्यमतां व्रजेत् ॥ २९ ॥

६ संस्थानमिति “ ढाठ ” प्रतिद्दृश

धथ शुद्धनिषादः स्यात् सारंगो जायते तदा ।

इति सारंगसंस्थानम् ।

धनिषादौ च शार्ङ्गस्य कणीटस्य गमौ यदि ॥ ३० ॥
भवेतां रामराजन्यो मेवरागः प्रजायते ।

इति मेवसंस्थानम् ।

एवं सति च गांधारस्त्रिश्रुतीर्घ्यमस्य चेत् ॥ ३१ ॥

गृह्णाति च निषादोऽपि पद्मस्य त्रिश्रुतीर्यदि ।

गदादेशनरेशेन हृदयेशेन धीमता ॥ ३२ ॥

कलिप्ता रागिणी रम्या स्याद्गृद्यरमा तदा ।

इति हृदयरमासंस्थानम् ।

रिपभः कोमलो गस्तु द्वे श्रुती मध्यमस्य चेत् ॥ ३३ ॥

गृह्णाति द्वे श्रुती मथ्र पंचमस्य विशेषतः ।

धैवतः कोमलो निश्च पद्मस्य द्वे श्रुती तदा ॥ ३४ ॥

गृह्णाति रागिणी रम्या धनाश्रीर्जायते तदा ।

इति धनाश्रीसंस्थानम् ।

सर्वशेषे लेरुयाः ।

शुद्धाः सप्त स्वरास्तेषु धैवतः कोमलो भवेत् ॥ ३५ ॥

बीणायां जायते शुद्धा मुखारीसंस्थितिस्तदा ।

इति मुखारीसंस्थानम् ।

ईमनस्वरसंस्थाने निषादप्रथमश्रुतिम् ।

गृह्णाति धैवतश्चैषा पूर्वायाः स्वरसंस्थितिः ॥ ३६ ॥

इति पूर्वासंस्थानम् ।

अथ ठाठप्रकरणे दीपकसंस्थानं लेरुयम् ॥

॥ ठाठ १३ ॥

एतामु सकला रागा जायन्ते वादनक्रमा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शुद्धास्ते स्युश्चतुर्विधाः ॥ ३७ ॥

संपूर्णा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रियाः षडवा मताः ।
 औदुवाः कथिता वैश्याः शूद्रास्तदितरे कन्चित् ॥ ३८ ॥
 इति स्वरजातिश्चकरणम् ।
 नीलांवरी सदा गेया भैरवीरागिणीस्थितौ ।
 एतौ रागौ भैरवीसंस्थाने ।
 टोडी च रागिणी कापि स्वस्थितौ सैव गीयते ॥ ३९ ॥
 एव रागः टोडीसंस्थाने ।

गौरीसंस्थितिमध्ये तु येषां संस्थितयो मताः ।
 तेषां नामानि कथ्यन्ते क्रमेणैतान्यशेषतः ॥ ४० ॥
 पालवः स्यादुणमयः श्रीगौरी च विशेषतः ।
 चैतीगौरी तथा प्रोक्ता पहाडीगौरिका पुनः ॥
 देशीटोडी देशकारो गौडो रागेषु सत्तमः ।
 त्रिवणः स्यान्मूलतानी—धनाश्रीश्च वसंतकः ॥ ४२ ।
 गौरा भैरवरागश्च विभासो रागसत्तमः ।
 रामकरी तथा गेया गुर्जरी वहुली ततः ॥ ४३ ॥
 रेवा च भटियालश्च खटरागस्तथोत्तमः ।
 मालश्रीः पञ्चमः किंच जयतश्रीश्च रागिणी ॥ ४४ ॥
 आसावरी तथा गेया देवगाधार एव च ।
 सिंधीआसावरी गेया गेया गुणकरी तथा ॥ ४५ ॥
 एते रागा गौरी संस्थाने ।

कर्णाटस्थितिमध्ये तु येषां संस्थितयो मताः ।
 तेषां नामानि कथ्यन्ते श्रुत्वा सद्योऽवधारय ॥ ४६ ॥
 षडवः कानरो रागो देशीविख्यातिमागतः ।
 वागीश्वरीकानरश्च खंवाइची तु रागिणी ॥ ४७ ॥
 सोरठः परजो मारु जैजयंती तथापरा ।
 ककुभाषपि च कामोदः कामोदी लोकमोदिनी ॥ ४८ ॥

केदारी रागिणी रम्या गौरः स्यान्मालकौशिकः ।
हिंडोलः सुघराई स्यादानो रागसत्तमः ॥ ४९ ॥
गारेकानरनामा च श्रीरागश्च सुखावहः ।

पते रागः कर्णाटसंस्थाने ।

केदारस्वरसंस्थाने श्रुतः केदारनाटकः ॥ ५० ॥
जयंतकेदारनामा हृदयेशेन कल्पितः ।
अहीरनाटनामा च गेयो रागस्तथापरः ॥ ५१ ॥
खंवावती ततो गेया शंकराभरणस्तथा ।
बिहागरा च हंमीरः श्यामः श्रुतिमनोहरः ॥ ५२ ॥
छायानाटश्च भूपाली गेया भीमपलाशिका ।
पूरियाकेदारकश्च हृदयेशेन कल्पितः ॥ ५३ ॥
कौशिकस्तु तथा गेयो मारुरागो विचक्षणैः ।

पते रागः केदारसंस्थाने ।

ईमनस्वरसंस्थान शुद्धकल्याण ईरितः ॥ ५४ ॥
पूरिया विदिता लोके जयत्कल्याण एव च ।

पते रागा ईमनसंस्थाने ।

सारंगस्वरसंस्थाने प्रथमा पटमंजरी ॥ ५५ ॥
वृद्धावनी तथा गेया सामंतो बडहंसकः ।

पते रागः सारंगसंस्थाने ।

मेघशागस्य संस्थाने मेघो मल्लार एव च ॥ ५६ ॥
योगिनी यथ्यमादिश्च गौडमल्लार एव च ।
देवाभरणरागस्तु हृदयेशेन कल्पितः ॥ ५७ ॥
गौडशार्ङ्गनदी रागौ शुद्धवेलावली तथा ।
अलहिया तथा गेया शुद्धसूहव एव च ॥ ५८ ॥
देवमूर्द्धवदेशाखौ शुद्धनाटस्तथैव च ।

पते रागा मेघसंस्थाने ।

कलिपता हृदयेशेन या हृदयरसा पुनः ॥ ५९ ॥

एतस्याः स्वरसंस्थाने सैव गेया विचक्षणैः ।

एव रागो हृदयरमासंस्थाने ।

धनाश्रीस्वरसंस्थाने धनाश्री ललितस्तथा ॥ ६० ॥

पतौ रागौ धनाश्रीसंस्थाने ।

पूर्वायाः स्वरसंस्थाने पूर्वैव परिगीयते ।

एव रागः पूर्वसंस्थाने ।

सर्वेषामथ रागाणां क्रियन्ते क्रमशः स्वराः ।

तेषु सर्वस्वरेष्वाध्यः पद्मज एवाभिधीयते ॥

तथाहि । सरिगमपथानिसाः सनिधाः पमगा रिसौ ।

रोहावरोहयोगेन संपूर्णा भैरवीपता ॥

सरिगमपथनिस । सनिधपमगरिस ।

इति भैरवी ॥ १ ॥

एवमेव हि संपूर्णा लोला नीलांवरी मता ।

इति नीलांवरी ॥ २ ॥

इति भैरवीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

धनिसारिगमाश्वैव पधौ धपमगा रिसौ ॥

निधौ च कथिता विज्ञैः संपूर्णा टोडिका मता ।

धनिसरिगमपथ धपमगरिसनिस ।

इति मार्गटोडी ॥ ३ ॥

इति टोडीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ।

सरिमाः पनिसाश्वैव सनिधाः पमगा रिसौ ।

संपूर्णा कथिता गौरी रोहावरोहयोगतः ॥

सरिगमपथनिस । सनिधपमगरिस ।

इति मार्गगौरी ॥ ४ ॥

रिमणाश्च निसौ पद्मजो निषधाः पमगा रिसौ ।

संपूर्णा गीयते गौरी गौरीश्वरकृपान्वितैः ॥

रिमपनिसा सानिधपमगरिस ।

इति देशीगौरी ॥ ५ ॥

गमधाश्च पसौ रोहे रिसौ निधौ पसौ मगौ ।

रिसौ निसौ स्वरैरेभिर्मालवः परिगीथते ॥

गमसधपसरिसनिधप समगरिसरिस ।

इति भालवः ॥ ६ ॥

रिमपाः सनिधा निथ धपौ ममरिगा रिसौ ।

सनिधा निधपाः सश्र श्रीगौरी गीयतामिह ॥

रिमपसनिधनिधप ममरिगरिस सनिनिधपस ।

इति श्रीगौरी ॥ ७ ॥

पसौ निधपमा मश्च रिगौ रिसौ धनी धनी ।

यद्यजश्च स्वरसंपूर्णा चैतीगौरी निगद्यते ॥

पसनिध पमम रिगरि सधनि धनिस ।

इति चैतीगौरी ॥ ८ ॥

सरिमा धपमा गश्च रिमगा रिसमाः पनी ।

ससौ निधपमागाश्च रिमौ च गरिसा निसौ ॥

संपूर्णा गायकश्रेष्ठैः पहारीगौरिका मता ॥

सरिमधपमगरिम गरिसमपनिससनिध

पमगरिसनिस ।

इति पहारीगौरी ॥ ९ ॥

गरी सरी सनी धश्च धनिसाः सरिगाः पमौ ।

धनिसाः सनिधाः पश्च यमौ रिसौ क्षयात्स्वराः ॥

संगीतसारतत्वज्ञैर्देशीटोडी निगद्यते ॥

गरिसरिसनि धधनिससरि गपमौध निस
सनिधपमगरिस ।

इति देशीटोडी ॥ १० ॥

रिपौ धसा धसौ पगौ रिगौ रिसौ यदा स्वराः ।
भवन्ति नूनमौडवस्तदात्र देशकारकः ॥
रिपधसधसपगरिगरिस ।

इति देशकारकः ॥ ११ ॥

सरी मपौ ससौ सञ्च निपौ मगौ मरी च सः ।
गौडः खाडवरागस्तु कथ्यते रागवेदिभिः ॥
सरिमपस सनिप मगमरिस ।

इति गौडः ॥ १२ ॥

रिसौ धपौ गरी गञ्च तथा रिसवपाथ सः ।
संगीतज्ञः स्वरैरेभिरौडुवत्तिवणो मतः ॥
रिसधप गरिगरिस धपस ।

इति त्रिवणः ॥ १३ ॥

गमपाथ निसौ रोहे सनिधाः पमगा मगौ ।
रिसौ च मूलतानी स्यात्संपूर्णेयं प्रभासिका ॥
गमपनिस सनिधपमगमगरिस ।

इति मूलतानीधनाश्रीः ॥ १४ ॥

मध्यौ निसौ निधपमा गरिसाः स्वरसत्तमाः ।
जायन्ते तेन कथितः संपूर्णोऽयं वसंतकः ॥
मधनिसनिधप मगरिस ।

इति वसंतकः ॥ १५ ॥

रिमपाथ निसौ रोहे सनिपा मरिसास्ततः ।
एवमेव भवेद्गौरागराजः किलौडुवः ॥

सरिमपनिस सनिपमरिस ।

इति गौरा ॥ १६ ॥

गमपाः सनिधाः पथं मगौकिल रिसौ ततः ।
भैरवः रागराजन्यः संपूर्णः कथितो वुधैः ॥

गमप सनिधपमगरिस ।

इति भैरवः ॥ १७ ॥

पथौ निसौ निधपमाः गरिसाः कथिताः स्वराः,
भासमानो विभासोऽसौ संपूर्णो शुवि भासते ॥

पथनिस निधपमगरिस ।

इति विभासः ॥ १८ ॥

गपा धसौ निधौ पथं गपौ गरिससंयुतौ ।
प्रोक्ता रामकरी कापि संपूर्णा रागवेदिभिः ॥

गपथसनिधप गमगरिस ।

इति रामकर्ता ॥ १९ ॥

गपौ धसौ सधपगा रिसाविति मताः स्वराः ।
औद्गुवस्वरसंस्थाना रागिणी गुर्जरी कृता ॥

गपथस सधपगरिस ।

इति गुर्जरी ॥ २० ॥

गपौ धसौ धनिधपाः गरिसा विदिताः स्वराः ।
षाढवी गीयते लोकैवहुली वहुसंमता ॥

गपथस धनिधपगरिस ।

इति वहुली ॥ २१ ॥

इयमेव पुनः कापि रेत्रेति कथपते जनैः ।
धधौं मगौ च रिनिसा रिनो न्यासस्तु गस्वरः ॥
भटियालो गीयते लोकैः पाडवो रागपारगैः

धधमगरिनिसरिग ।

इति भटियालः ॥ २२ ॥

गमपाथ धपौ निश्च धपमा गरिपा मगौ ।
रिमगः सपसा गेयः संपूर्णः पटरागकः ॥
गमपधपनिध पमगरि पमगरि सगमपस ।

इति पटरागः ॥ २३ ॥

गमपा निससाथैव निपमाथ गसौ तथा ।
मालश्री रागिणी रम्या जायते सर्वथौदुवी ॥
गमपनिस सनिपमगस ।

इति मालश्रीः ॥ २४ ॥

सरिगा मधसा निश्च मधपा गरिसास्तथा ।
रिगमः सर्ववीणायां संपूर्णः पंचमो मतः ॥
सरिगमधसनिमधप गरिस रिगम ।

इति पंचमः ॥ २५ ॥

गमौ पसौ निधपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
संपूर्णा कथिता विहीर्जयंतश्रीस्तु रागिणी ॥
गमपसनिधपमगरिस ।

इति जयंतश्रीः ॥ २६ ॥

मपौ धसौ निधपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
आसावरी जनैर्गेया रागिणी रागपारगैः ॥
मपधस निधपमगरिस ।

इति आसावरी ॥ २७ ॥

मपौ धसौ निधपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
देवगांधारनामासौ कथितो रागसत्तमः ॥
मपधस निधपमगरिस ।

इति देवगांधारः ॥ २८ ॥

मपौ धसौ रिसनिधाः पमगा रिसधाः सरी ।
संपूर्णा रागिणी रम्या सिधीआसावरी मता ॥

मपधस रिसानिधि पमगरिसधसरि ।

इति सिंधीआसावरी ॥ २९ ॥

सरी रिमौ मपपसाः ससौ निधपमामरी ।

ससौ रिमरिसा वर्णभवेदुणकरी स्वरैः ॥

सरिरिम मपपसससनिधपममरिससरिमरिस ।

इति गुणकरी ॥ ३० ॥

इति गौरीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

गमौ मगरिसा निश्च सरिसा रिसगा रिसौ ।

ससौ ससरिसा निश्च ससौ च सरिसा निधौ ॥

एमौ ममपमाः पश्च धनिसा धनिपा ममौ ।

गरिसा इति कर्णाटो गीयतेऽति विरागिभिः ॥

ग म म ग रि स नि सा रि स रिस ग रि
स स स स स रि स नि स ।

स स रिः स नि ध, प म म प भ प ध
नि स नि ध नि प म म ग रि स ॥

इति कर्णाटः ॥ ३१ ॥

सरी गमौ पधनिसाः सनिधाः पमगास्तथा ।

मरिसा ॥

इति केदारी ॥ ३२ ॥

गमौ धनी ससौ निश्च धमौ गसौ ततः क्रमात् ।

रिपहीनश्चित्तहारी हिंडोल औदुबो मतः ॥

ग म ध नि स स नि ध म ग स ।

इति हिंडोलः ॥ ३३ ॥

गरी गपौ मपौ ओ धो निसौ सनी धपौ मपौ ।

गमौ रिसाविति पूर्णा सुप्रराई सुरागिणी ॥

स रि म म प ध नि स सनि ध प म
प ग म रि स ।

इति सुधराई ॥ ३४ ॥

धसौ रिमौ पमौ धथ रिसौ निधपमा गमौ ।
परिसाः कथितो लोकेन्द्रानो पूर्णतां गतः ॥
ध स रि प म म प म ध नि स नि
ध प म प म ग म रि स ।

इति अडाना ॥ ३५ ॥

निधौ निसौ निधपमा गमौ मपधपा मगौ ।
रिसाविति च संपूर्णो गारेकण्टि इत्यते ॥
नि ध नि स नि ध प य ग म म प ध
प म ग रि स ।

इति गारेकण्टः ॥ ३६ ॥

रिमौ पनिससा निश्च धपौ मगरिगा रिसौ ।
पधौ रिगरिसाः पूर्णः श्रीरागो रागसत्तमः ॥
रि म प नि स नि ध प म ग रि ग रि
स म ध रि ग रि स ।

इति श्रीरागः ॥ ३७ ॥

इति कर्णाटसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

गमौ पसौ निधपगा मरिसा इति सुखराः ।
केदारो रागराजन्यः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥
ग म प स नि ध प ग म रि स ।

इति केदारः ॥ ३८ ॥

गमौ पनी सनिपमा गरिसा इति च क्रमात् ।
षाष्ठवः सकलैर्विङ्गैः केदारनाट उच्यते ॥

ग म प नि स नि प म ग रि स ।

इति केदारनाटः ॥ ३९ ॥

गमौ पनी सनी धश्च पमौ गमरिसाः सनी ।

सगाविति च संपूर्णो जयत्केदार उच्यते ॥

ग म प नि स नि ध प म ग म रि
स स नि स ग ।

इति जयत्केदारः ॥ ४० ॥

गमौ पनी सनी पश्च मगौ रिसौ तथा स्वराः ।

अहीरनाटनामासौ घाडवः परिकीर्तिः ॥

गमपनिस निष्पमगरिस ।

इति अहीरनाटः ॥ ४१ ॥

गमौ पनी सनिधपा मगौ मरिसगाश्च मः ।

खंवावती च संपूर्णा कथ्यते गायकोत्तमैः ॥

गमपनिस निधपमगमरिस गम ।

इति खंवावती ॥ ४२ ॥

गमौ पनी सनिधपा मगौ रिसौ पनी च सः ।

शंकराभरणो रागः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥

गमपनिस निधपमगरिस परिस ।

इति शंकराभरणः ॥ ४३ ॥

गमौ पनी सनिष्पमा गरिसाः सरिगा मगौ ।

रिसौ निसौ निगदितः पाडवोऽसौ विहागरः ॥

गमपनिस निष्पमगरिस सरिगमगरिस निस ।

इति विहागरः ॥ ४४ ॥

गमौ पनी धनी सोरिः सनिसा रिगमाः पद्मौ ।

मपौ सरी सनिधपा मपौ गमगमा रिसौ ॥

हंमीररागराजन्यः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥

गमपनिधनिसरिस निसरिगमपधमपसरिसनिध
पमप गमग मरिस ।

इति हंमीरः ॥ ४५ ॥

गमौ पधौ निधपमाः पमौ मरी सरी पमौ ।
गमौ च कथितो रागः संपूर्णः श्यामनाटकः ॥
गमप सनिधप ममपमरिसरिमपमम ।

इति श्यामनाटः ॥ ४६ ॥

गमौ पसौ निधपमा निधौ मगौ मरी च सः ।
संपूर्णः कथ्यते लोकैश्छायानाट इति ध्रुवम् ॥
गमपसनिधपम निधमगमरिस ।

इति छायानाटः ॥ ४७ ॥

गमौ धसौ सधपगा रिगौ रिसधपा धसौ ।
रिगौ रिगरिसाश्वेव भूपाली कथितौडुवी ॥
गपधससधपगरिगरिस धपधसरिगरिगस ।

इति भूपाली ॥ ४८ ॥

गमौ पनी ससनिपा मगौ रिसनिसास्तथा ।
पाडवी भाव्यतां भव्यैर्भव्या भीमपलाशिका ॥
गमप निस सनिपम गरिसनिस ।

इति भीमपलाशिका ॥ ४९ ॥

मधौ निसौ निधपमा गमौ रिसाविति क्रमात् ।
पूरियापूर्वकेदारः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥
मधनिस निधपमगमरिस ।

इति पूरियाकेदारः ॥ ५० ॥

गमधाः काकली निश्च ससौ निधमगा रिसौ ।
पाडवः कथितः सन्द्विः कौशिकः कुशिकमियः ॥
गमधनिस सनिधमगरिस ।

इति कौशिकः ॥ ५१ ॥

गमौ पसौ निधपमा गसाविति च पाढवः ।
माहुरागवरो लोकेग्नियते गुणहुंकितः ॥
गमपस निधपमगस ।

इति मारु ॥ ५२ ॥

इति केदारसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी गमौ पधनिसा निधौ पमौ गरी च सः ।
ईमनो गीयते लोकः सर्वस्वरसमन्वितः ॥
सरिगमपधनिस निधपमगरिस ।

इति ईमनः ॥ ५३ ॥

गपौ धसौ सधपगा रिसाविति च सुखराः ।
औहुवो गायकश्रेष्ठैः शुद्धकल्याण उच्यते ॥
गपधस सधपग रिस ।

इति शुद्धकल्याणः ॥ ५४ ॥

मधौ निसौ निधपमा गरिसा इति च क्रमात् ।
पूरिया कथ्यते पूर्णा लोकरंजनरागिणी ॥
मधनिस निधपमगरिस ।

इति पूरिया ॥ ५५ ॥

गमौ पसौ निधपमा गरिसाः सरिगाथ सः ।
सनी सगौ च संपूर्णो जयत्कल्याण उच्यते ॥
गमपस निधपमगरिस सरिगससनिसग ।

इति जयत्कल्याणः ॥ ५६ ॥

इति ईमनसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी गमौ पधनिसा निधौ पमौ गरी च सः।
संपूर्णः कथितः सबैः सारंगो रागसत्तमः ॥
सरिगमपधनिस निधपमगरिस ।

इति सारंगः ॥ ५७ ॥

सरी पमौ पमौ पश्च निसौ सनिपमा रिसौ ।
औडुवी कथ्यते लोकै रागिणी पटमंजरी ॥
सरि पम पम पनिस सनिपमरिस ।

इति पटमंजरी ॥ ५८ ॥

सरिगा धपगा मश्च गरिसौ औडुवी क्रमात् ।
बृंदावनीति विज्ञेया विज्ञविज्ञयुखावहा ॥
सरिगधप गपगपगरिस ।

इति बृंदावनी ॥ ५९ ॥

निसौ निसौ रिमरिमा: पमौ पनिससा निषौ ।
मरी निरी स उक्तोऽसौ सामंतो हि तदौडुवः ॥
निस निस रिम रिम पम पनिस
सनिपम रिनि रिस ।

इति सामंतः ॥ ६० ॥

सरीपसौ सपधपा रिमौ रिसाविति क्रमात् ।
औडुवस्वरसंपन्नो बडहंसो निगद्यते ॥
सरिपस सपधप रिमरिस ।

इति बडहंसः ॥ ६१ ॥

इति सारंगसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी पर्मा॑ पथनिसा॒ रिसौ॑ निधपमा॑ मर्मा॑ ।
 रिसौ॑ रिसौ॑ निधपमा॑ः पसौ॑ मेघो॑ हि पाडवः ॥
 सरिपम॑ पथनिसा॒ रिस॑ निधपम॑ मम
 रिसनिधप॑ मपस ।

इति मेघः ॥ ६२ ॥

सरिपमपधा॑ निश्च सधपा॑ धपमा॑ मर्मा॑ ।
 रिसा॑ औङ्गुवतां॑ यातो॑ मल्लारो॑ रागषुंगवः ।
 सरिपम॑ पथनिसा॒ धप॑ धप॑ ममम॑ रिस ।

इति मल्लारः ॥ ६३ ॥

पर्मा॑ धनी॑ सधपमा॑ः पगौ॑ रिगौ॑ रिसौ॑ रिसौ॑ ।
 रिसौ॑ च॑ धनिसा॒ पूर्णा॑ योगिनी॑ व्योतते॑ भुवि ॥
 पमध॑ निस॑ धप॑ मप॑ गरिगरिस॑ निसध॑ निस ।

इति योगिनी॑ ॥ ६४ ॥

मर्मा॑ निसौ॑ रिसनिपा॑ मर्मा॑ मरी॑ सनी॑ सरी॑ ।
 मरी॑ मरी॑ निसावेवं॑ मध्यमादिर्मतौङ्गुवी॑ ॥
 पगप॑ निस॑ रिस॑ निप॑ मप॑ मरिस॑ निरीस॑
 रिमरी॑ निस ।

इति मध्यमादिः ॥ ६५ ॥

धसौ॑ धर्मा॑ पर्मा॑ गश्च॑ रिरी॑ पर्मा॑ रिमौ॑ ततः ।
 मरिसाः॑ पाडवो॑ रागो॑ गौडमल्लार॑ उच्यते॑ ॥
 धसधम॑ पम॑ मगारि॑ रिमप॑ रिमम॑ रिस॑ ।

इति गौडमल्लारः ॥ ६६ ॥

गर्मौ॑ पसौ॑ निपमगा॑ रिसौ॑ निसौ॑ धर्मौ॑ मगौ॑ ।
 रिसौ॑ निसौ॑ च॑ संपूर्णो॑ देवाभरण॑ उच्यते॑ ॥
 गमप॑ सनिपम॑ गरिस॑ निस॑ धपमगरिस॑ निस॑ ।

इति देवाभरणः ॥ ६७ ॥

गमौ पसौ निधपंा गरिसाः सरिमाः स्वराः ।
संपूर्णो रागराजन्यो गैरसारंग उच्यते ॥

गमपस निधपमगरिस सरिग ।

इति गैरसारंगः ॥ ६८ ॥

गमौ धौं संरी सञ्च निधपा धपमा गरी ।
सगौ मधपमा गथ रिसौ रिसौ निसौ पसौ ॥
पसाविति च संपूर्णो नटरागोजभिधीयते ॥
गमधपसरिस निधप धपम गरि सगमधपमगरिसरिस
रिसनिधपमपस ॥

इति नटः ॥ ६९ ॥

सरी गमौ पधनिसा रिसौ धपगमा रिसौ ।
पधौ निसौ च संपूर्णो प्रोक्ता वेलावली बुधैः ॥

सरिगमपधनिस रिस धपगम रिस पधनिस ॥

इति वेलावली ॥ ७० ॥

सरी गपौ मगौ पथ धसौ निधौ पधौ निधौ ।
पमौ गरी सरी गथ पमौ गपौ तथा स्वराः ॥
अल्हैया कथ्यते लोकैः संपूर्णो रागवेदिभिः ।
सरिगप मगपधस निधपधनिधप मगरि सरिगपमगम ।

इति अलाहिया ॥ ७१ ॥

मपसाः सरिसाः सञ्च सधपा मममा रिसौ ।
रिसगा मपगा रिथ सरिसाः कथिताः स्वराः ॥
षाडवो ज्ञातसंगीतैः शुद्धसूहव उच्यते ॥
मपस सरिस ससधप ममपरिस रिसगमपगरिसरिस ।

इति शुद्धसूहवः ॥ ७२ ॥

समपा सनिसा निश्च धपगा मरिसास्तथा ।
संगीतद्वैः स संपूर्णो देवीसूहव उच्यते ॥

इति देवीसूहवः ॥ ७३ ॥

रिमौ पमौ सधपमाः परिगमरिसास्तथा ।
देशाखो हि विशेषेण पाडवः कथितो बुधैः ॥
रिगमपसं धपमप रिगमरिस ।

इति देशाखः ॥ ७४ ॥

सरी गमौ पधनिसाः सनिधाः सनिया मगौ ।
रिगौ मपौ निपमर्पाः सनिसा रिरिसा रिगौ ॥
मगौ रिसमपा गश्च रिसौ निश्चेति सुस्वराः ।
कथ्यते शुद्धगीतज्ञैः संपूर्णैः शुद्धनाटकः ॥
सरिगंमपधनिस सनिपम निपमगरिगमपनिप
मसनिस रिगम गरिस पमगरिसनि ॥

इति शुद्धनाट ॥ ७५ ॥

इति भेवसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

समौ पमौ धपमगा रिसौ पसौ सरी मसौ ।
रिसौ मगरिसाः पूर्णाः सा हृदयरमा मता ॥
समगमधप मगरिस पससरि मगरिस मगरिस ।
इति हृदयरमासंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ॥ ७६ ॥

गमौ पसौ निधपमा पपौ मगरिसा रिमौ ।
निधौ निसौ च संपूर्णा धनाश्रीर्धीमता मता ॥
गम पस निधपमप पमगरि, गरिस निधनि, स ।
इति धनाश्रीः ॥ ७७ ॥

गमपा धनिसा निश्च धमपा गरिसास्तथा ।
पूर्णो माधुर्यवलितो ललितः कलितो बुधैः ॥
गमपधनिस निधमपगरिस ।

इति ललितः ॥ ७८ ॥

इति धनाश्रीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

अपूर्वा रागिणी पूर्वा संपूर्णा गीयते बुधैः ।
पनिधप पमपमगरिसि ।

इति पूर्वा ॥ ७९ ॥

इति पूर्वा संस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम्

धसौ रिमपथाः सथ सनिधाः पमगा रिसौ ।
संपूर्णा गीयते लोकैमुखारी मार्गरागिणी ॥
धसरिमपथस सनिधप मगरिसि ।

इति मुखारी ॥ ८० ॥

इति मुखारी संस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ।

ठाठ १२; दीपकसहितः ।
सर्वं संगीतशास्त्राणां सारमाकृष्य निर्मितम् ।
अनुग्राहमिदं विज्ञैरन्यदन्यत्र विस्तरम् ॥

इति देशीरागस्वरकरणव्रकरणं संपूर्णम् ॥

इति गढादेशनरेशश्रीहृदयसाहिविरचितं
हृदयकौतुकं समाप्तम् ।

श्रीः । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ।

॥ श्रीः ॥

श्रीहृदयनारायणद्विविरचितव्यंथा ।

१ हृदयकौतुकम् ।

२ हृदयप्रकाशः ।

प्रकाशकः

भालचन्द्र सीताराम खुकथनकर एम. ए. एल. एल. ची

शके १८४० . ७७७३ सन १९१८

(सर्वधार्मिकार स्थापित देविले ज्ञाहन)

॥ श्रीः ॥

हृदयनारायणदेवविरचितम्

हृदयकौतुकम् ।

प्रत्यसुखकम्

पुण्यपञ्चनस्यपरंद्वितद्वात्रेयकेशादजोशीत्यभिधेन

यथामति संशोधितम् ।

तत्

भालचन्द्रशर्मणा

आर्यभूषणाख्यमुद्रालये मुद्राक्षरेरक्षित्वा

श्राकारयं नीतम् ।

शकः १८४० अद्देश सन् १९१८

(सर्वेऽपिकाराः स्वापत्तीरुताः)

अस्य ग्रन्थस्य भुदणे यद्धनमपेक्षितं तत्सकलमपि
 श्रीमन्महीशूरयुवराजमहाशयैः ‘सर के. नरसिंह—
 राज वडियार जी. सी. आयू. ई.’
 इति लक्षणाकितैः परमो—
 दारचरितैरदायि ।

Printed at the Arya-Bhushan Press, Poona,
 by Anant Vinayak Patwardhan,

AND

Published by Bhalchandra Sitarain Sukthankar, M. A. LL. B.
 at 2 Malabar Hill, Bombay.

प्रस्तावना.

—○○○—

“हिंदुस्थानी संगीत पद्धति” ग्रंथ लिहिणारानें आपल्या रागांचीं विवेचन करतांना टिकटिकाणीं प्राचीन संगीतशास्त्रयंथांतील उतारे घेऊन प्रत्येक रागासंबंधीं जुने ग्रंथकार कायकाय म्हणतात, हें सांग-प्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला आहे, हें त्या ग्रंथाच्या वाचकांस विदितच आहे. प्राचीन मतें सांगून मग सांप्रत त्या रागांचे स्वरूप कसें आहे हें तो उदाहरणांसह सांगत गेला आहे. त्या त्याच्या आधार-ग्रंथांच्या नकळा प्रयासांनें मिळवून ते ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें काम हल्लीं सुरु आहे. प्रस्तुतचे हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ त्याच प्राचीन ग्रंथमालिकेतले आहेत; संगीतरत्नाकर, संगीतदर्पण, स्वरमेलकळानिधि, रागमाला, राद्रागचंद्रोदय, अष्टेत्रशततालनिरूपण, रागलक्षण, चत्वारिंशत्रूशतरागलक्षण, सारामृत वौरे छापले गेलेच आहेत.

हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ “गढादेशाधिप हृदयनारायणदेव” यांनी लिहिले असें ग्रंथांच्या शेवटीं म्हटलें आहे. पुराणवस्तु-शोधकांच्या मदतीनिं असें रामजतें की “गढादेश” हा प्रांत जबल-पुराभोवतींचा असावा. जबलपुराजवळ गढा नांवाचें फार प्राचीन एक लहानसें गांव अजूनही आहे. हृदयनारायणदेव हा राजा विक्रमसंवत् १७२४ (इ. स. १६६७) च्या सुमारास झाला असावा, असें पुराण-वस्तुशोधकांकडून आम्हांस रामजतें.

हृदयकौतुक व हृदयप्रकाश हे ग्रंथ लहान आहेत, परंतु आपल्या उत्तरेच्या संगीताला इतिहासहर्षीनिं फारच महत्वाचे आहेत. या ग्रंथांच्या हस्तलिखित नकळा विकानेरच्या लायब्ररीत आहेत. त्या नकळा आम्हांस डॉ. विणु सीताराम सुकर्थनकर M. A. हू० कौ० हू० प्र०

Ph. D. यांच्या मार्फत पाहण्याचा सुयोग आला म्हणून आम्ही त्या गृहस्थांचे फार आभारी आहों.

या दोन लहानशा ग्रंथांत कांहीं गोटी लक्षांत टेवण्यासारख्या आहेत. त्या अशा; हे ग्रंथ आपल्या उत्तरसंगितपद्धतीच्या आधार-ग्रंथांपैकीं असल्यामुळे त्यांचा शुद्धस्वरमेल आपल्या अर्वाचीन “काफी” रागाचा आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथकारानें उत्तरेकडे प्रचलित असलेल्या तीव्र खोमल वगैरे संज्ञांचा उपयोग आपले मेल व राग सांगताना केला आहे. राग तर बहुतेक सारे आपण गातों तेच आहेत. अलवत, आतां ग्रंथांना दोनशें वर्णे होऊन गेल्यामुळे रागनियम कांहीं प्रभाणानें बदलण्याचा संभव होताच तथापि अनेक रागांचे मेल आपल्या आजच्या त्यांच्या स्वरूपांना वरेच जवळ आहेत.

आमचे मत आहे की, ग्रंथकाराने हृदयकौतुक हा ग्रंथ प्रथम लिहिला असावा. व त्यावेळीं त्यानें पंडितलोचनाचा “रागतरंगिणी” ग्रंथ पाहिला असावा. स्वराध्याय ग्रंथकारानें बहुतेक सारा त्यांतलाच घेतलेला दिसतो.

रागतरंगिणीचे मेल कोठें कोठें वाचकांस संशयांत पाठण्याजोमे होते तेहि ग्रंथकाराने आपल्या भाषेनें आधिक स्पष्ट केले. हृदयनारायण-देवानें तीव्रतम ग, नि, दाखल करण्याकरितां हृदयरमा हा एक थाट नवा दाखल केला. दक्षिणेचे कांहीं ग्रंथकार तीव्रतम स्थानाचे स्वर आपल्या रागवर्णनांत सांगत असत व ते स्वर आपल्या उत्तरेकडहि योग्य वाटल्यास घेतां यावे, म्हणून त्यानें तसें केलें असल. ग्रंथकाराच्या मनांत दक्षिणेच्या विद्वान् लेखकांविषयीं आदर होता असें दिसतें; व सर्वेच सान्या देशांत जर स्वरध्वनि सारंखेच होते, तर भिन्नपरिभाषांनी उत्पन्न होणारे गैरेसमज उगीच समाजांत कां राहूंया, असेंहि त्याला राठलें असावें असें दिसतें.

हृदयकौतुक ग्रंथ लिहिल्यावर काळानें ग्रंथकारानें संगीत-पारिजात पाहिला असावा. त्या ग्रंथांत स्वरस्थानांचा तारेच्या लांबनिं केलेला तो खुलासा पाहून त्याच्या मनांत एकदम नवा प्रकाश उत्पन्न होऊन आपणही तो प्रकार स्वीकारण्याचे त्याचें मनांत आले असावे. “हृदयप्रकाश” हा ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ती त्यास पारिजातानें शाली असावी, असें आमचं अनुमान आहे. परंतु तेथें एक गोट हृदयनारायणदेवानें पारिजातफकाराहून अधिक चांगली केली. दक्षिणे-कडील अंतरगांधार व काकलीनिषाद यांची योगशस्त्रानें ओळखून त्यांच्याशी समांतर उत्तरेचे ध्वनि म्हणजे जे तीव्रितर ग, नि, त्यांची योजना त्यानें आल्या हृदयप्रकाशांत निर्भयपणे केली. असें केल्यानें त्यानें उत्तरेच्या लेखकांना दक्षिणेच्या ग्रंथांची परिभाषा समजत नसे, असें म्हणणाऱ्यांचा आक्षेप दूर केला. किंवद्दुना दक्षिणेच्या ग्रंथ-कारांविषयीं मोठा आदरच उत्तरेकडे असे, असें प्रतिपादन करण्यास सबळ पुरावा हजर केला. तसा पुराव्याची वस्तुतः फारशी त्यावेळी जरूरही नसेल, कारण पुंडरिक, भावभट्ट, अहोबल हे सारे प्रथम दक्षिणे-फडूनच आलेले पंडित नव्हते का? परंतु तसा पुरावा आजमितीस सप्ट असलेला वरा असें आम्हांला वाटते.

हृदयप्रकाशाची ती सुवोध व मार्मिक रचना पाहून कोणाही विद्वानासु ग्रंथकारांसंबंधीं मोठा अभिमान वाढेल यांत संशय नाही. सोळा सतरा व आठरा या शतकांतल्या लेखकांनी पाचीन ग्राममूर्द्धना जातींची व कन्या-उत्त्रांची रिकामी भानगड सोडून देऊन अतिसुवोध व सरळ “मेल व मेलजन्य” पद्धति स्वीकारण्याचें पसंत केले, ही आपल्या संगीतइतिहासांत एक अमोलिक गोट आहे, असें म्हणणे चुकीचे होणार नाही. मेल्या तीनशें वषांत शालेल्या संगीताच्या उलटापालटीला याहून सोपी दुसरी पद्धतिच शाली नसती. सरें गायन-वादन एका पद्जग्रामांत आल्याने व गाव-

कांना वाद्ये वाजविणारांचे सोयीकडे पाहून वागण्याची कारशी ज-
स्र न राहिल्यानें “ थाट व तज्जन्य राग ” ही पद्धति स-
माजास सुसमंजस व फार सोयीची ठीकच शाळी. दक्षिणेकडे
व्यंकटमखनिं तर ७२ मेलांची ती रचना करून कितीतरी
मिश्ररागांना वर्गीकृत करण्याची सोय करून ठेविली.

एकंदरीत हे दोनं ग्रंथ म्हणजे उत्तर पद्धतीच्या आधार-
ग्रंथापैकीं आहेत यांत संशय नाहीं, व यांच्या प्रकाशनानें गायनविद्येचा
अभ्यास करणारास वराच फाऱ्यंदा होईल अशी आमची
उमेद आहे.

पुणे,
ता० २२ दा० १८ } पंडित दत्तात्रेय केशव जोशी.

॥ श्रीः ॥

हृदयकौतुकम् ।

श्रीवाम्बेवताचरणार्विदाभ्यां नमः ।

देवदेवं महादेवं प्रणम्य भरतं तथा ।
 संगीतकौतुकं राजा हृदयेशेन कथ्यते ॥ १ ॥
 गढादेश्यनरेशेन हृदयेशेन धीमता ।
 संगीतसारमारुप्य कथ्यते रागसंस्थितिः ॥ २ ॥
 सोमकन्याजनुर्मूलगढादेशाधिपेन च ।
 किञ्चित्ते हृदयेशेन मयासौ स्वरसंग्रहः ॥ ३ ॥
 वीणार्था सर्वरागाणां स्वराणां संस्थितिस्तु या ।
 तस्या बादनमात्रेण रागव्यक्तिः प्रजायते ॥ ४ ॥
 तास्तु संस्थितयः प्राच्यो ग्रन्थाणां द्वादशा स्मृताः ।
 याभी रागाः प्रगीयन्ते प्राचीना रागपारग्नः ॥ ५ ॥
 रागिणी हृदयेशेन या हृदयरमेरिता ।
 उक्ता तदनुरोधेन स्थितिस्तायु त्रयोदशी ॥ ६ ॥

स्वस्वशेषपश्चुति त्यक्त्वा यदा त्रिपर्थैवतौ ।
 गीयते गुणिभिः सर्वेस्तदा तौ कोमलौ यतौ ॥ ७ ॥
 शृङ्खाति मध्यमस्यापि गाधारः प्रथमा श्रुतिम् ।
 यदा तदा जन्मरेष तीव्र इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥
 द्वितीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतरः स्मृतः ।
 तृतीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतमः स्मृतः ॥ ९ ॥

चतुर्थ्यामपि चेदेवमतितीव्रतमः स्मृतः ।
 अतितीव्रतमो गस्तु सारंगे परिगीयते ॥ १० ॥
 पद्मस्थ च निषादश्वेद् गृह्णाति प्रथमा श्रुतिम् ।
 तदा संगीतिभिः सोऽपि तीव्र इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
 द्वितीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतरः स्मृतः ।
 तृतीयामपि चेदेवं तदा तीव्रतमः स्मृतः ॥ १२ ॥
 पद्मस्थ द्वे श्रुती गृह्णन् निषादः काकली स्मृतः ।
 तीव्रतरे निषादे च गेया सैव विचक्षणैः ॥ १३ ॥
 या हृदयरमा प्रोक्ता हृदयेन धीमता ।
 तिस्रस्तिसः श्रुतीनिर्मिं गृह्णाति सपयोः क्रमात् ॥ १४ ॥
 मृदुसा मृदुप्राचार्या निमयोर्जायते सदा ।
 सपयो रिधयोर्बैव तधैव गनिषादयोः ॥ १५ ॥
 संवादः कथितो विज्ञैर्मसयोः स्वरयोर्मियः ।

हृदि मंद्रो गले मध्यो मूर्धिन तार इति क्रमात् ॥ १६ ॥
 द्विगुणः पूर्वपूर्वस्माद् स्वरः स्यादुत्तरोत्तरः ।

रति संक्षाप्रकरणम् ।

अथ स्वरेण श्रुतिविभागप्रकरणम् ।

द्वाविंशतिस्तु श्रुतयः स्वराणां भागशः स्मृताः ॥ १७ ॥
 तथथा श्रुयतां तावत् संगीतायुधिपारगैः ।
 तीव्रा कुमुद्वती मंदा छंदोवत्यस्तु पद्मगाः ॥ १८ ॥
 दयावती रंजनी च रतिका रिपभे स्थिताः ।
 रौद्री क्रोधा च गाधारे वज्रिकाऽथ प्रसारिणी ॥ १९ ॥
 श्रीतिश्च पार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ।
 श्लिती रक्ता च संदीपिन्यालापिन्यपि पंचमे ॥ २० ॥

मदंती रोहिणी रम्येतयेता धैवतसंश्रयाः ।
उग्रा च क्षोभिणी च द्वे निपादे वसतः श्रुती ॥ २१ ॥
इति स्वरक्षुतिविभागप्रकरणम् ।

शुद्धाः सप्तस्वरा रम्या वादनीयाः प्रयत्नतः ।
तेन वादनमात्रेण भैरवी जायते शुभा ॥ २२ ॥
अन्ये तु भैरवीरागे धैवतं कोमलं विदुः ।
तदशुद्धं यतस्ताद्वद्भूतायां रामोऽनुरजकः ॥ २३ ॥
इति भैरवीसंस्थानम् ।

शुद्धाः सप्तस्वराः कार्या रिधौ तेषु च कोमलौ ।
टोडी सुरागिणी द्वेया ततो गायकनायकैः ॥ २४ ॥
इति टोडीसंस्थानम् ।
एवं सति च गांधारो द्वे श्रुती मध्यमस्य चेत् ।
गृह्णाति काकली निः स्यात् तदा गौरी प्रवर्तते ॥ २५ ॥
इति गौरीसंस्थानम् ।

शुद्धाः सप्तस्वरास्तेषु गांधारो मध्यमस्य चेत् ॥ २६ ॥
गृह्णाति द्वे श्रुती गीता कर्णाटी जायते तदा ।

इति कर्णाटसंस्थानम् ।
एवं सति निपादधेत् काकली भवति स्फुटम् ॥ २७ ॥
वीणायां व्यक्तिमाधत्ते केदारी रागिणी तदा ।

इति केदारसंस्थानम् ।
एवं सति च संस्थाने मध्यमः पञ्चमस्य चेत् ॥ २८ ॥
गृह्णाति द्वे श्रुती राग ईमनो जायते तदा ।

इति ईमनसंस्थानम् ।
एवं सति च गांधारः शुद्धमध्यमतां व्रजेत् ॥ २९ ॥

पथ शुद्धनिषादः स्यात् सारंगो जायते तदा ।

इति सारंगसंस्थानम् ।

धनिषादौ च शार्ङ्गस्य कर्णाटस्य गमौ यदि ॥ ३० ॥
भवेता रागराजन्यो मेघरागः प्रजायते ।

इति मेघसंस्थानम् ।

एवं सति च गांधारस्थित्रुतीर्मध्यमस्य चेत् ॥ ३१ ॥
शृङ्गाति च निषादोऽपि पद्मस्य त्रिश्रुतीर्यदि ।
गढादेशनरेशेन हृदयेशेन धीमता ॥ ३२ ॥
कल्पिता रागिणी रम्या श्याद्वृद्धयरपा तदा ।

इति हृदयरमासंस्थानम् ।

रिषभः कोमलो गस्तु द्वे श्रुती मध्यमस्य चेत् ॥ ३३ ॥
शृङ्गाति द्वे श्रुती पथं पंचमस्य विशेषतः ।
धैवतः कोमलो निश्च पद्मस्य द्वे श्रुती तदा ॥ ३४ ॥
शृङ्गाति रागिणी रम्या धनाश्रीर्जायते तदा ।

इति धनाश्रीसंस्थानम् ।

सर्वशेषे लेख्याः ।

शुद्धाः सप्त स्वरास्तेषु धैवतः कोमलो भवेत् ॥ ३५ ॥
वीणायां जायते शुद्धा मुखारीसंस्थितिस्तदा ।

इति मुखारीसंस्थानम् ।

ईमनस्वरसंस्थाने निषादप्रथमश्रुतिष्ठ ।
शृङ्गाति धैवतश्चैषा पूर्वायाः स्वरसंस्थितिः ॥ ३६ ॥

इति पूर्वासंस्थानम् ।

अथ ठाठप्रकरणे दीपकसंस्थानं लेख्यम् ॥

॥ ठाठ १३ ॥

एतासु सकला रागा जायन्ते वादनक्रमा ।
व्याल्हणाः क्षत्रिया वैश्याः शुद्धास्ते सुश्रुतुर्विधाः ॥ ३७ ॥

संपूर्णा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रियाः शाढवा मताः ।
 औंडुवाः कथिता वैश्याः शूद्रास्तदितरे कन्त्रित् ॥ ३८ ॥
 इति स्वरजातिप्रकरणम् ।
 नीलावरी सदा गेया भैरवीरागिणीस्थितौ ।

पतौ रागौ भैरवीसंस्थाने ।
 दोडी च रागिणी कापि स्वस्थितौ सैव गीयते ॥ ३९ ॥
 एव रागः दोडीसंस्थाने ।

गौरीसंस्थितिमध्ये तु येपां संस्थितयो मताः ।
 तेषां नामानि कथ्यन्ते क्रमेण्टात्यशेषतः ॥ ४० ॥
 मालवः स्याद्वृणमयः श्रीगौरी च विशेषतः ।
 चैतीगौरी तथा प्रोक्ता पद्मादीगौरिका पुनः ॥
 देशीदोडी देशकारो गौडो रागेषु सत्तमः ।
 त्रिवणः स्यान्मूलतानी—धनाश्रीश्च वसंतकः ॥ ४२ ।
 गौरा भैरवरागश्च विभासो रागसत्तमः ।
 रामकरी तथा गेया गुर्जरी बहुली ततः ॥ ४३ ॥
 रेवा च भटियालश्च खटरागसत्थोच्चमः ।
 मालश्रीः पञ्चमः किंच जयतश्रीश्च रागिणी ॥ ४४ ॥
 आसावरी तथा गेया देवगाधार एव च ।
 सिंधीआसावरी गेया गेया गुणकरी तथा ॥ ४५ ॥

एते रागा गौरी-संस्थाने ।
 कर्णाटस्थितिमध्ये तु येपां संस्थितयो मताः ।
 तेषां नामानि कथ्यन्ते श्रुत्वा सब्दोऽवधारय ॥ ४६ ॥
 पाडवः कानरो रामो देशीविश्वातिमागतः ।
 वागीश्वरीकानरश्च खंवाइची तु रागिणी ॥ ४७ ॥
 सोरठः परंजो मारू जैजयंती तथापरा ।
 कक्षुभाषपि च कामोदः कामोदी लोकमोदिनी ॥ ४८ ॥

केदारी रागिणी स्म्या गौरः स्यान्मालकौशिकः ।

हिंडोलः सुधराई स्यादडानो रागसत्तमः ॥ ४९ ॥

गरेकानरनामा च श्रीरागश्च सुखावहः ।

एते रागाः कर्णाटसंस्थाने ।

केदारस्वरसंस्थाने श्रुतः केदारनाटकः ॥ ५० ॥

जयंतकेदारनामा हृदयेशेन कलिपतः ।

अहीरनाटनामा च गेयो रागस्तथापरः ॥ ५१ ॥

खंबावती ततो गेया शंकराभरणस्तथा ।

विहागरा च हंमीरः श्यामः श्रुतिमनोहरः ॥ ५२ ॥

छायानाटश्च भूपाली गेया भीमपलानिका ।

पूरियाकेदारकश्च हृदयेशेन कलिपतः ॥ ५३ ॥

कौशिकस्तु तथा गेयो मारुरागो विचक्षणैः ।

एते रागाः केदारसंस्थाने ।

ईमनस्वरसंस्थान शुद्धकल्याण ईरितः ॥ ५४ ॥

पूरिया विदिता लोके जयत्कल्याण एव च ।

एते रागाः ईमनसंस्थाने ।

सारंगस्वरसंस्थाने प्रथमा पटमंजरी ॥ ५५ ॥

शुद्धावनी तथा गेया सार्वतो वडहंसकः ।

एते रागाः सारंगसंस्थाने ।

मेघरागस्य संस्थाने मेघो मल्लार एव च ॥ ५६ ॥

योगिनी मध्यमादिश्च गौडमल्लार एव च ।

देवाभरणरागस्तु हृदयेशेन कलिपतः ॥ ५७ ॥

गौडशार्ङ्गनटी रागो शुद्धवेलावली तथा ।

अलहिया तथा गेया शुद्धसूहव एव च ॥ ५८ ॥

देशसूहवदेशाखो शुद्धनाटस्तथैव च ।

एते रागाः मेघसंस्थाने ।

अलिप्ता हृदयेन या हृदयरमा पुनः ॥ ५९ ॥
एतस्याः स्वरसंस्थाने सैव गेया विचक्षणैः ।

एप रागो हृदयरमासंस्थाने ।
धनाश्रीस्वरसंस्थाने धनाश्री ललितस्तथा ॥ ६० ॥
एतौ रागो धनाश्रीसंस्थाने ।
पूर्वायाः स्वरसंस्थाने पूर्वैव परिगीयते ।

एप रागः पूर्वासंस्थाने ।
सर्वेषामथ रागाणां क्रियन्ते क्रमशः स्वराः ।
तेषु सर्वस्वरेष्वाच्चः पहुज एवाभिधीयते ॥
तथाहि । सरिगमपथानिसाः सनिधाः पमगा रिसौ ।
रोहावरोहयोगेन संपूर्णा भैरवीमता ॥
सरिगमपथनिस । सनिधपमगरिस ।

इति भैरवी ॥ १ ॥
एवमेव हि संपूर्णा लोला नीलांवरी मता ।
इति नीलांवरी ॥ २ ॥
इति भैरवीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

धनिसारिगमाश्वैव पथौ धपमगा रिसौ ॥
निधौ च कथिता विज्ञः संपूर्णा टोडिका मता ।
धनिसरिगमपथ धपमगरिसनिस ।

इति मार्गटोडी ॥ ३ ॥
इति टोडीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ।

सरिमाः पनिसाश्वैव सनिधाः पमगा रिसौ ।
संपूर्णा कथिता गौरी रोहावरोहयोगतः ॥
सरिगमपथनिस । सनिधपमगरिस ।

इति मार्गगोदये ॥ ४ ॥

रिमपाश निसौ पहजो निपधा: पमगा रिसौ ।
संपूर्णा गीयते गौरी गौरीधरकृपान्वितैः ॥

रिमपनिमा सानिधपमगरिस ।

इति देशीगौरी ॥ ५ ॥

गमधाश पसौ रोहे रिसौ निधौ पसौ मगौ ।
रिसौ निसौ स्वरंरेभिर्मालवः परिगीयते ॥

गमसधपसरिसनिधप समगरिसरिस ।

इति मालवः ॥ ६ ॥

रिमपाः सनिधा निश्च धपौ ममरिगा रिसौ ।
सनिधा निधपाः सश्च श्रीगौरी गीयतामिह ॥

रिमपसनिधनिधप ममरिगरिस सनिनिधपस ।

इति श्रीगौरी ॥ ७ ॥

पसौ निधपमा पश्च रिगौ रिसौ धनी धनी ।
पहजश्च स्वरसंपूर्णा चैतीगौरी निगद्यते ॥

पसनिध पमम रिगरि सथनि धनिस ।

इति चैतीगौरी ॥ ८ ॥

सरिमा धपमा गश्च रिमगा रिसमाः पनी ।
ससौ निधपमागाश रिमौ च गरिसा निसौ ॥

संपूर्णा गायकथ्रेष्टैः पहारीगौरिका पता ॥

सरिमधपमगरिम गरिसमपनिससनिध
पमगरिसनिस ।

इति पहारीगौरी ॥ ९ ॥

गरी सरी सनी धश्च धनिसाः सरिगाः पमौ ।
धनिसाः सनिधाः पश्च पमौ रिसौ क्रमात्स्वराः ॥

संगीतसारतत्वद्वैरेशीटोडी निगद्यते ॥

गरिसरिसनि धधनिससरि गपमांध निस
सनिधपमगरिस ।

इति देशीटोडी ॥ १० ॥

रिपौ धसा धसौ पगौ रिगौ रिसौ यदा स्वराः ।
भवन्ति नूनमौडवस्तदात्र देशकारकः ॥
रिषधसधसपगरिगरिस ।

इति देशकारकः ॥ ११ ॥

सरी मपौ ससौ मथ निपौ मगौ मरी च सः ।
गौडः स्वाडवरागस्तु कथ्यते रागवेदिभिः ॥
सरिमपस सनिप मगमरिस ।

इति गौडः ॥ १२ ॥

रिसौ धपौ गरी गथ तथा रिसधपाश सः ।
संगीतद्वैः स्वररेभिराँडुवस्त्रिवणो मतः ॥
रिसधप गरिगरिस धपस ।

इति त्रिवणः ॥ १३ ॥

गमपाश निसौ रोहे सनिधाः पमगा मगौ ।
रिसौ च मूलतानी स्थात्संपूर्णेयं प्रभासिका ॥
गमपनिस सनिधपमगमगरिस ।

इति मूलतानीधनाथीः ॥ १४ ॥

मथौ निसौ निधपमा गरिसाः स्वरसत्तमाः ।
जायन्ते तेन कथितः संपूर्णोऽयं वसंतकः ॥
मधनिसनिधप मगरिस ।

इति वसंतकः ॥ १५ ॥

रिमपांथ निसौ रोहे सनिधा मारिसास्ततः ।
एकमेव भवेद्दौरारागराजः किलाँडुवः ॥

सरिमपनिस सनिपमरिस ।

इति गौरा ॥ १६ ॥

गमपाः सनिधाः पश्च मग्नौक्तिलं रिसौ ततः ।
भैरवः रागराजन्यः संपूर्णः कथितो वुर्धः ॥
गमप सनिधपमगरिस ।

इति भैरवः ॥ १७ ॥

पश्चौ निसौ निधपमाः गरिसाः कथिताः स्वराः ।
भासमानो विभासोऽसौ संपूर्णो शुवि भासते ॥
गपधनिस निधपमगरिस ।

इति विभासः ॥ १८ ॥

गपा धसौ निधौ पश्च गम्भौ गरिससंयुतौ ।
प्रोक्ता रामकरी कापि संपूर्णा रागदेविभिः ॥
गपधसनिधप गमगरिस ।

इति रामकरी ॥ १९ ॥

गपौ धसौ सधपगा रिसाविति मताः स्वराः ।
औद्गवस्वरसंस्थाना रागिणी गुर्जरी कृता ॥
गपधस सधपगरिस ।

इति गुर्जरी ॥ २० ॥

गपौ धसौ धनिधपा गरिसा विदिताः स्वराः ।
पाढवी गीयते लोकैर्वद्वली वहुसंमता ॥
गपधस धनिधपगरिस ।

इति वहुली ॥ २१ ॥

इयमेव पुनः कापि रेषेनि कथपते जन्मः ।
धधौ मग्नौ च रिपिसा रिंगौ न्यासस्तु गस्वरः ॥
भटियालो गीयते लोकैः पाढवो रागपारगैः
धधमगरिनिसारिग ।

इति भटियालः ॥ २२ ॥

गमपाश धर्मो निव धपमा गरिपा मग्नौ ।
रिमगाः सवसा येयः संपूर्णः पटरागकः ॥
गमपदपतिष्ठ पमगरि पमगरि सगमपस ।

इति पटरागः ॥ २३ ॥

गमपा निरा त्रिवै निवाश गमसौ तथा ।
पालश्री राजेणी रन्या जायते सर्वधृवी ॥
गमपति सनिपमगस ।

इति मालश्रीः ॥ २४ ॥

सरिगा गपसा फिश घधपा गरिसास्तथा ।
रिमगाः राजेणी राया संपूर्णः पंचमो मतः ॥
सरिगल राजिमध्य गरिस रिगम ।

इति पंचमः ॥ २५ ॥

गमौ पर्वा निवपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
संपूर्णा कथिता त्रिवैजेयतश्चीस्तु रागिणी ॥
गमपसनिवपनगरिस ।

इति जयंतश्रीः ॥ २६ ॥

मपौ धसौ निवपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
आसावरी जन्मेण्या रागिणी रागपारगः ॥
मपधस निवपमगरिस ।

इति आसावरी ॥ २७ ॥

मपौ धसौ निवपमा गरिसाः कथिताः स्वराः ।
देवगाधारन्मातां कथितो रागसत्तमः ॥
मपधस निवपमगरिस ।

इति देवगाधारः ॥ २८ ॥

मपौ धसौ रिसनिधाः पमगा रिसधाः सरी ।
संपूर्णा रागिणी रन्या सिंधीआसावरी मता ॥

मपधस रिसानिधि पमगरिसधसरि ।

इति सिंधीधासावरी ॥ २९ ॥

सरी रिमौ मपपसाः ससौ निधपमामरी ।

ससौ रिमरिसा वर्णेभवेदुणकरी स्वरः ॥

सरिरिम मपपससनिधपमरिससरिमरिस ।

इति गुणकरी ॥ ३० ॥

इति गोरीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

गमौ मगरिसा निश्च सरिसा रिसगा रिसौ ।

ससौ ससरिसा निश्च ससौ च सरिसा निवौ ॥

पमौ ममपमाः पथ धनिसा धनिषा ममौ ।

गरिसा इति कर्णाटो गीयतेऽति विरागिभिः ॥

ग म म ग रि स नि सा रि स रिस ग रि

स स स स स रि स नि स ।

स स रि स नि ध, प म म भ प म प ध

नि स नि ध नि प म य ग रि स ॥

इति कर्णाटः ॥ ३१ ॥

सरी गमौ पधनिसाः सनिधाः पमगास्तथा ।

परिसा ॥

इति केदारी ॥ ३२ ॥

गमौ धनी ससौ निश्च धमौ गसौ ततः क्रमात् ।

रिपहीनथिनहारी हिंडोल अङ्गूष्ठो भतः ॥

ग म ध नि स स नि ध म ग स ।

इति हिंडोलः ॥ ३३ ॥

गरी गपौ मपौ मो धो निसौ सनी धपौ मपौ ।

गमौ रिसाविति पूर्णा सुघराई सुरागिणी ॥

स रि ग म प ध नि स सनि ध प म
प ग प्र रि स ।

इति सुघराई ॥ ३४ ॥

धसौ रिमौ पमौ धश्च रिसौ निधपमा गमौ ।
परिसाः कथितो लोकेरडानो पूर्णतां गतः ॥
ध स रि प म म प म ध नि स नि
ध प म प म ग म प रि स ।

इति अडाना ॥ ३५ ॥

निधौ निसौ निधपमा गमौ मध्यपा मगौ ।
रिसाविति च संपूर्णो गारेकण्ठि इच्यते ॥
नि ध नि स नि ध प म ग म म प ध
प म ग रि स ।

इति गारेकण्ठः ॥ ३६ ॥

रिमौ पनिससा निश्च धर्मौ मगरिगा रिसौ ।
मधौ रिगरिसाः पूर्णः श्रीरागो रागसत्तमः ॥
रि म प नि स नि ध प म ग रि ग रि
स म ध रि ग रि स ।

इति श्रीरागः ॥ ३७ ॥

इति कर्णाटसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

गमौ पसौ निधपगा मरिसा इति सुस्वराः ।
केदारो रागराजन्यः संपूर्णः कथितो बुथैः ॥
ग म प स नि ध प ग म प रि स ।

इति केदारः ॥ ३८ ॥

गमौ पनी सनिपमा गरिसा इति च त्रमात् ।
पाढवः सकलैर्विद्वैः केदारनाट उच्यते ॥

ग म प नि स नि प म ग रि स ।

इति केदारनाटः ॥ ३९ ॥

गमौ पनी सनी धश्च पमौ गमरिसाः सनी ।
सगाविति च संपूर्णो जयत्केदार उच्यते ॥

ग म प नि स नि ध प म ग म रि
स स नि स ग ।

इति जयत्केदारः ॥ ४० ॥

गमौ पनी सनी पथ मगौ रिसौ तथा स्वराः ।
अहीरनाटनामासौ षाढवः परिकीर्तिः ॥

गमपनिस निपमगरिस ।

इति अहीरनाटः ॥ ४१ ॥

गमौ पनी सनिधपा मगौ मरिसगाश्च मः ।
खंवावती च संपूर्णा कथ्यते गायकोत्तमैः ॥

गमपनिस निधपमगरिस गम ।

इति खंवावती ॥ ४२ ॥

गमौ पनी सनिधपा मगौ रिसौ पनी च सः ।
शंकराभरणो रागः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥

गमपनिस निधपमगरिस परिस ।

इति शंकराभरणः ॥ ४३ ॥

गमौ पनी सनिपमा गरिसाः सरिगा मगौ ।
रिसौ निसौ निगदितः पाइवोऽसौ विहागरः ॥

गमपनिस निपमगरिस सरिगमगरिस निस ।

इति विहागरः ॥ ४४ ॥

गमौ पनी धनी सोरिः सनिसा रिगमाः पधौ ।
मपौ सरी सनिधपा मपौ गमगमा रिसौ ॥

हंमीररागराजन्यः संपूर्णः कथितो बुधैः ॥

गमपनिधनिसरिस निसरिगमपधमपसरिसनिध
पमए गमग मरिस ।

इति हंमारः ॥ ४५ ॥

गमौ पधौ निधपमा: पमौ मरी सरी पमौ ।
गमौ च कथितो रागः संपूर्णः श्यामनाटकः ॥
गमप सनिधप ममपमरिसरिमपमम ।

इति श्यामनाटः ॥ ४६ ॥

गमौ पसौ निधपमा निधौ मगौ मरी च सः ।
संपूर्णः कथ्यते लोकश्यायानाट इति धुवद् ॥
गमपसनिधपम निधमगमरिस ।

इति ल्लायानाटः ॥ ४७ ॥

गमौ धसौ सधपगा रिगौ रिसधपा धसौ ।
रिगौ रिगरिसाश्वेष भूपाली कथितोऽवृत्ती ॥
गपधससधपगरिगरिस धपधसरिगरिगस ।

इति भूपाली ॥ ४८ ॥

गमौ पमी ससनिपा मगौ रिसनिसास्तथा ।
पाडवी भाव्यता भव्यर्भव्या भीमपलाशिका ॥
गमप निस सनिपम गरिसनिस ।

इति भीमपलाशिका ॥ ४९ ॥

मधौ निसौ निधपमा गमौ रिसाविति क्रमात् ।
पूरियापूर्वकेदारः संपूर्णः कथितो वुर्धः ॥
मधनिस निधपमगमरिस ।

इति पूरियाकेदारः ॥ ५० ॥

गमधाः काकली निश्च ससौ निधमगा रिसौ ।
पाडवः कथितः सद्विः कौशिकः कृशिकप्रियः ॥
गमधनिस सनिधमगरिस ।

इति कौशिकः ॥ ५१ ॥

गमौ पसौ निथपमा गसाविति च पाढवः ।
मारुरागवरो लोकंगीयते गुणद्वृफितः ॥
गमपस निथपमगस ।

इति मारु ॥ ५२ ॥

इति केदागसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी गमौ पथनिसा निथौ पमौ गरी च सः ।
ईमनो गीयते लोकः सर्वस्वरसमन्वितः ॥
सरिगमपथनिस निथपमगरिस ।

इति ईमनः ॥ ५३ ॥

गमौ धसौ सधपगा रिसाविति च सुस्वराः ।
अंडुबो गायकथ्रेषुः शुद्धकल्याण उच्यते ॥
गमपस सधपग रिस ।

इति शुद्धकल्याणः ॥ ५४ ॥

मध्मौ निसौ निथपमा गरिसा इति च क्रमात् ।
पूरिया कथ्यते पूर्णा लोकरंजनरागिणी ॥
मथनिस निथपमगरिस ।

इति पूरिया ॥ ५५ ॥

गमौ पसौ निथपमा गरिसाः सरिगाथ सः ।
सनी सगौ च संपूर्णो जयत्कल्याण उच्यते ॥
गमपस निथपमगरिस सरिगससनिसग ।

इति जयत्कल्याणः ॥ ५६ ॥

इति ईमनसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी गमी पथनिसा निर्थो पमी गरी च सः ।
 संपूर्णः कथितः सर्येः सारंगो रागसत्तमः ॥
 सरिगमपथनिस निधपमगरिस ।

इति सारंगः ॥ ५७ ॥

सरी पमी पमी पथ निसां सनिपमा रिसौ ।
 औडुवी कथ्यते लोकं रागिणी पटमंजरी ॥
 सरि पम पम पनिस सनिपमरिस ।

इति पटमंजरी ॥ ५८ ॥

सरिगा धर्षणा मथ गरिसां औडुवी क्रमात् ।
 वृद्धावनीति विज्ञेया विज्ञविज्ञसुखावहा ॥
 सरिगधप गपगपगरिस ।

इति वृद्धावनी ॥ ५९ ॥

निसां निसां रिमरिमाः पमी पनिससा निपौ ।
 मरी निरी स उक्तोऽसां सामंतो हि तदौडुकः ॥
 निस निस रिम रिम पम पनिस
 सनिपम रिनि रिस ।

इति सामंतः ॥ ६० ॥

सरीपसौ सपथपा रिमौ रिसाविति क्रमात् ।
 औडुकस्वरसंपन्नो वडहंसो निगद्यते ॥
 सरिपस सपथप रिमरिस ।

इति वडहंसः ॥ ६१ ॥

इति सारंगसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ॥

सरी पर्मा पधनिसा रिसौ निधपमा मर्मा ।
 रिसौ रिसौ निधपमा: पसौ मेवो हि षाढवः ॥
 सरिपम पधनिस रिस निधपम मम
 रिसनिधप मपस ।

इति मेघः ॥ ६२ ॥

सरिपमपधा निश सधपा धपमा ममौ ।
 रिसा औङ्गतां यातो मल्लारो रागपुंगवः ।
 सरिपम पधनिस धप धप ममम रिस ।

इति मल्लारः ॥ ६३ ॥

पर्मा धनी सधपमा: पगौ रिगौ रिसौ रिसौ ।
 रिसौ च धनिसा पूर्णा योगिनी द्योतते भुवि ॥
 पमध निस धप मप गरिगरिस निसध निस ।

इति योगिनी ॥ ६४ ॥

मपौ निसौ रिसनिपा धपौ मरी सनी सरी ।
 मरी मरी निसावेवं मध्यमादिर्मतौडुवी ॥
 फगप निस रिस निप मप मरिस निरीस
 रिमरी निस ।

इति मध्यमादिः ॥ ६५ ॥

धसौ धमौ पर्मा गश रिरी पर्मा रिमौ ततः ।
 मरिसाः पाडवां रागो गौडमल्लार उच्यते ॥

धसधम पम मगरि रिमप रिमभ्र. रिस ।

इति गौडमल्लारः ॥ ६६ ॥

गपौ पसौ निपमगा रिसौ निसौ धपौ मगौ ।
 रिसौ निसौ च संपूर्णो देवाभरण उच्यते ॥
 गमप सनिपम गरिस निस धपमगरिस निस ।

इति देवाभरणः ॥ ६७ ॥

गमौ पसौ निधपमा गरिसाः सरिमाः स्वराः ।
संपूर्णो रागराजन्यो गौरसारंग उच्यते ॥

गमपस निधपमगरिस सरिग ।

इति गौरसारंगः ॥ ६८ ॥

गमौ धौं संरी सथ निधपा धपमा गरी ।
सगौ मधपमा गथ रिसौ रिसौ निसौ पमौ ॥
पसाविति च संपूर्णो नटरागोऽभिधीयते ॥

गमधपसरिम निधप धपम गरि सगमधपमगरिसरिस
रिसनिधपमपस ॥

इति नटः ॥ ६९ ॥

सरी गमौ पधनिसा रिसौ धपगमा रिसौ ।
पधौ निसौ च संपूर्णा प्रोक्ता वेलावली वुथैः ॥

सरिगमपधनिस रिस धपगम रिस पधनिस ॥

इति वेलावली ॥ ७० ॥

सरी गप मगौ पथ धसौ निधौ पधौ निधौ ।
पमौ गर्व सरी गथ पमौ गपौ तथा स्वराः ॥

अल्हैया कथ्यते लोकैः संपूर्णा गगवेदिभिः ।

सरिगप मगपधस निधपधनिधप मगरि सरिगपमगम ।

इति अल्हैया ॥ ७१ ॥

मपसाः सरिसाः सथ सधपा मममा रिसौ ।

रिसगा मपगा रिथ सरिसाः कथिताः स्वराः ॥

पाडबो ज्ञातसंगीतैः शुद्धमूहव उच्यते ॥

मपस सरिस ससधप मपमरिस रिमगपपगरिमरिस ।

इति शुद्धमूहवः ॥ ७२ ॥

समपा सनिसा निथ धपगा मरिसास्तथा ।

संगीतझैः स संपूर्णो देशीमूहव उच्यते ॥

इति देशीमूहवः ॥ ७३ ॥

रिमाँ पमौ सधपमा: परिगमरिसार था ।
 देशाखो हि विशेषेण पाढवः कथि तुष्टः ॥
 रिगमपसे धपमप रिगमरिस ।

इति देशाखः ॥ ७४ ॥

सरी गमौ पधनिसाः सनिधाः सा या मगौ ।
 रिगौ पर्णौ निपम्पाः सनिसा रिं । रिगौ ॥
 मगौ रिसमपा गथ्र रिसौ निश्चेति स्वराः ।
 कव्यते शुद्धगीतङ्गः संपूर्णः शुद्धन रः ॥
 सरिगमपथनिस सनिपम निपमगा। मपनिप
 मसनिस रिगम गरिस पमगरिसि ॥

इति युद्धनादः ॥ ७५ ॥

इति मेवसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

समौ पमौ धपमगा रिसौ पसौ सरी मसौ ।
 रिसौ मगरिसाः पूर्णाः सा हृदयरमा मता ॥
 समगमधप मगरिस पससरि ममरिम मगरिस ।
 इति हृदयरमासंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ॥ ७६ ॥

गमौ पर्णौ निधपमा पर्णौ मगरिसा रिमौ ।
 निर्थौ निसौ च संपूर्णा धनाश्रीर्थमता मता ॥
 गम पस निधपमप पमगरि, गरिम निधनि, स ।

इति धनाश्रीः ॥ ७७ ॥

गमपा धनिसा निश्च धमपा गरिमास्तथा ।
 पूर्णो माधुर्यवलितो ललितः कलितो तुष्टः ॥
 गमपथनिस निधपमगरिस ।

इति ललितः ॥ ७८ ॥

इति धनाश्रीसंस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणानि ।

अपूर्वा रागिणी पूर्वा संपूर्णा गीयते बुधैः ।
पनिपत्र पमपमगरिस ।

इति पूर्वा ॥ ७९ ॥

इति पूर्वा संस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम्

धसौ रिमपथाः सथ सनिधाः पमगा रिसौ ।
संपूर्णा गीयते लोकमुखारी मार्गरागिणी ॥
धसरिमपथस सनिधप मगारिस ।

इति मुखारी ॥ ८० ॥

इति मुखारी संस्थानान्तर्गतरागस्वरकरणम् ।

ठाठ १२; दीपकसहितः ।
सर्वं संगीतशास्त्राणां सारमाकृष्य निर्मित्तम् ।
अनुग्राहमिदं विज्ञेरन्यदन्यत्र विस्तरम् ॥

इति देशीरागस्वरकरणप्रकरणं संपूर्णम् ॥

इति गढादेशनरेशश्रीहृदयसाहिविरचितं
हृदयकौतुकं समाप्तम् ।

श्रीः । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ।

